

מסורת הכותל המערבי כמקום השראת השכינה

- א. קיומו של הכותל המערבי – כעדות להשראת השכינה בקודש-הקודשים
- ב. כותל הר הבית הוא הכותל המערבי שאינו חרב לעולם
- ג. זיהוי 'הכותל המערבי' ככותל הר הבית במשך הדורות
- ג. הכותל המערבי כשריד חומת ההר מימי בית ראשון
- ד. סיכום

א. קיומו של הכותל המערבי – כעדות להשראת השכינה בקודש-הקודשים

בשמות רבה (פרשה ב) מצינו דיון האם השכינה הסתלקה בחורבן הבית:

א"ר שמואל בר נחמן: עד שלא חרב בית המקדש היתה שכינה שורה בתוכו, שנאמר (תהלים יא): "וה' בהיכל קדשו", ומשחרב ביהמ"ק נסתלקה השכינה לשמים שנאמר (תהלים קג): "ה' בשמים הכין כסאו". רבי אלעזר אומר: לא זזה השכינה מתוך ההיכל שנאמר (דה"ב ז): "והיו עיני ולבי שם וגו'", וכן הוא אומר (תהלים ג): "קולי אל ה' אקרא ויענני מהר קדשו סלה", אף על פי שהוא חרב הרי הוא בקדושתו. בא וראה מה כורש אומר (עזרא א): "אל האלהים אשר בירושלים", אמר להן אף על פי שהוא חרב, האלהים אינו זז משם.

לכאורה יש כאן מחלוקת. רבי שמואל בן נחמן אומר שמשחרב המקדש נסתלקה השכינה, ואילו רבי אלעזר אומר שלא זזה השכינה מתוך ההיכל. אך יש לשאול האם רבי אלעזר האומר שלא זזה שכינה אינו סובר כדברי רבו רבי יוחנן האומר בגמרא ראש השנה (לא ע"א) שהשכינה גלתה ממקומה? ויותר קשה מזה, האם רבי אלעזר לא התפלל כל יום 'המחזיר שכינתו לציון'? לכן מסתבר שאין כאן מחלוקת. כוונת רבי שמעון בן נחמן ורבי יוחנן היא שהשכינה נסתלקה מהשראתה בגלוי, ואילו רבי אלעזר האומר שהשכינה לא זזה מן ההיכל מדבר על השכינה הנעלמת שנשארה במקומה, והיא הבחינה שהיתה שם עוד לפני שנבנה בית המקדש ואינה תלויה באחד מכתליו. ובוודאי זה שורש פסק הרמב"ם (בית הבחירה ו, יד-טז) שקדושה ראשונה קידשה לעתיד לבוא "לפי שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה, ושכינה אינה בטלה".²

1. הוא האמורא רבי אלעזר בן פדת. כך כתוב להדיא בתנחומא בובר שמות סי' י.
2. כך ביאר בשו"ת בנין ציון (ח"א סי' ג), וכ"כ רבי שלמה אלישיב (הובא בספר הזכרון תפארת רפאל ע' קל"ט): "ושכינה – י"ל גילוי שכינה, אבל בהעלם, שכינה מעולם לא זזה מכותל מערבי". וכעין זה כתב הרב טיקוצינסקי עיר הקדש והמקדש (ח"ג עמ' רח), עיי"ש.

והנה לגבי מקום השכינה שלא זוה, בתחילה רבי אלעזר מדבר על ההיכל, אך בסוף דבריו הסתמך על מה שנאמר "מהר קדשו" ומשמע שכל ההר נשאר בקדושתו, ונראה שכוונתו לומר, שאמנם עיקר השכינה תמיד במקום הארון, אך מחמת זה נחשב שהיא שורה גם בכל ההר.

בהמשך המדרש בשמות רבה מוזכרת השראת השכינה ביחס לכותל המערבי:

א"ר אחא לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי שנאמר "הנה זה עומד אחר כתלנו". וכתוב (תהלים יא): "עיניו יחזו עפעפיו יבחנו בני אדם". א"ר ינאי אף על פי שהוא נראה כמסלק שכינתו מבית המקדש – "עיניו יחזו עפעפיו יבחנו בני אדם".

אף כאן, הלשון "לעולם אין השכינה זזה" מורה שהכוונה להשראת השכינה שהייתה במקום מאז ימי בראשית וקדמה לבניין המקדש, וכפי שביארנו לעיל, שהכוונה היא להשראת השכינה הנעלמת. ולשון הסיפא: "נראה כמסלק שכינתו" מורה על הבחינה השנייה, של השראת השכינה הגלויה, שהיא נראית כמסתלקת. לפי זה אין לפנינו מחלוקת. אלא שאם כן יש להבין מדוע אומר רב אחא ש"לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי", והרי עיקר מקום השראת השכינה הוא בוודאי במקום הארון? גם יש לדקדק מנין למד רב אחא מהפסוק שמדובר דווקא בכותל המערב, הלא נאמר בו רק "כתלנו"?

לכן נלענ"ד שענין השכינה בכותל המערב פירושו שיש עדות לשכינה ששורה במקום הארון, וזאת על ידי העובדה שהכותל המערבי שרד את כל מאורעות החורבן, ונשאר עומד במקומו כעדות לכך שעם ישראל קיים ועיני ה' עליו להיות מושגח קיומו לנצח. לפי זה נוכל לומר שרב אחא ידע ש"כתלנו" היינו כותל המערב – מעצם העובדה שהוא היחיד ששרד. וזה מה שאמרו במדרש שיר השירים רבה:

"הנה זה עומד אחר כתלנו" – אחר כותל מערבי של בית המקדש, למה שנשבע לו הקדוש ברוך הוא שאינו חרב לעולם.

והיכן מצינו בדבר שבועה? כבר כתב הרב קורן (בספרו 'בחצרות בית ה' עמ' 25) שמסתבר שהכוונה לשבועת ה' לדוד:

נִשְׁבַּע ה' לְדָוִד אֶמֶת לֹא יָשׁוּב מִמֶּנָּה... פִּי כָתַר ה' בְּצִיּוֹן אֲנִי לְמוֹשֵׁב לוֹ: זֹאת מְנוּחָתִי עַד עַד פֶּה אֲשַׁב פִּי אֹתֶיהָ. (תהלים קלב, יא-יד)

אמנם בפסוק זה לא נאמר שה' נשבע שלא יחרב הכותל, אלא שהשכינה לא תזוז, אך לפי דברינו מתבאר, שמה שהכותל לא חרב הוא הביטוי המעשי לשבועת ה' שהשכינה לא תזוז. והכי מסתבר, שבגלל שהשכינה במקום הארון, שנמצא במערבו של בית המקדש, גזר הקב"ה שהכותל המערבי ישאר לעולם כראיה למקום שבו שורה השכינה, ושיחזור להבנות.

נמצא שבזמן בית המקדש היתה עדות שהשכינה הגלוי שורה בישראל על ידי הנס הגלוי של נר המערבי, וכשחרב הבית נשארה העדות שהשכינה הנסתרת שורה ומקיימת את ישראל בכותל המערבי.³

והוא גם מה שנאמר בזוה"ק (שמות ה ע"ב):

ר' יצחק אמר: "אתי מלבנון כלה" – דא איהי שכינתא. "אתי מלבנון תבאי" – מאתר בי מקדשא דלעילא. "תשורי מראש אמנה" – מאתר בי מקדשא דלעילא ומאתר בי מקדשא דלתתא, דאמר ר' יהודה מעולם לא זזה שכינה מכותלי דמערבא דבי מקדשא, דכתיב "הנה זה עומד אחר כתלנו". והוא ראש אמנה לכל עלמא.

הלשון 'כותלי' שהיא לשון רבים מורה שיש השראת השכינה מיוחדת על כל כותלי המערב, וכפי שביארנו שהכוונה להשראת השכינה על כל ההר, אך הסיוס הוא "והוא ראש אמנה", לשון יחיד, והיינו שבפועל מה שלא חרב הוא כותל אחד, שהוא (לשון יחיד) ראש אמנה לכל עלמא, והיינו שקיומו של כותל זה מוכיח את השראת השכינה שקיימת לעולם במקום.

ב. כותל הר הבית הוא הכותל המערבי שאינו חרב לעולם

עד כאן התבאר שהכותל המערבי שרד כדי להראות על השראת השכינה, אך לא התבאר אם המדובר על כותל הר הבית או כותל העזרה או ההיכל.⁴

דבר זה אפשר לפשוט מהמבואר במדרש איכה רבה (פרשה א, ל):

שלש שנים ומחצה הקיף אספסיאנוס את ירושלם והיו עמו ארבעה דוכסין... מן דכבשה פליג ארבע טכסייא לארבעה דוכסייא, וסליק פילי מערבאה לפנגר (דוכס ערביא), וגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם למה ששכינה במערב, אינון אחרובו דידהון, הוא לא אחריב דידיה.
שלח ואתייה, אמר לו למה לא אחרבת דידך, אמר ליה חייך לשבחא דמלכותא עבדית, דאילו חרבתי לא הות ידעת ברייה מה חרבת, וכדו יחזיין בריאתא,

3. יש לציין שבספרי המינים מובא שיש"ו הנוצרי ניבא שהמקום יחרב ולא ישאר ממנו אבן, לכן הכותל הוא סטירת לחי לאמונה הנוצרית. אנו רואים בחוש שעם ישראל נשאר לנצח והעדות לכך ששורה בו השכינה היא הכותל המערבי שממנו לא זזה השכינה. ואכן באופן מופלא יחד עם חזרת עם ישראל בגלוי לארצו התגלה גם יותר פארו של הכותל, על ידי החשיפה לרבים של אבניו הגדולים והמיוחדים כפי שנראה עוד להלן.
4. [הערות מעורכות: בעניין זה ראו גם מאמרו של הרב אברהם כהנא: 'הכותל המערבי שלא זזה ממנו שכינה – היכן הוא?', במעלין בקודש גיליון לז עמ' 127; וכן בנספח למאמרו של הרב זלמן קורן בגיליון זה.]

אמרין חזו חייליה דאספסיאנוס מה אחרב, אמר לו דייך דטבאות אמרת, אלא מן בגין דעברת על קלוונין דידי, יסק ההוא גברא לרישיה דאיגרה ויטרוף גרמיה.

לכאורה אפשר היה להבין שמתוארת כאן חלוקת צבא הכיבוש לארבע ראשים, אך מלשון המדרש "מן דכבשה פליג" משמע שלא מדובר על הכיבוש עצמו, אלא על הדוכסים שמונו אח"כ להחרבת חומות המקדש והעיר.⁵

מלשון המדרש "כדו יחזיין בריאתא, אמרין חזו חייליה דאספסיאנוס מה אחרב". משמע שהוא השאיר דבר שראוי לרומאים להתפאר שהצליחו לכבושו. לכן משמע שהחומה שהוא השאיר היא חומת הר הבית, שגודלה ורוחבה מקשים על כיבושה, ולא על כותל בית המקדש. ואין לפרש שכוונת המדרש שפנגר לא החריב רק את הביצור החזק של מגדל דוד שבמערב העיר, כי לשון המדרש "וגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם למה ששכינה במערב", מורה שנשאר שריד המורה על השראת השכינה במקום המקודש ביותר, וכן אנו רואים בחוש שישנה חומה קדמונית הצמודה למקום המקדש במערב, ומכאן שהכוונה על השאת כותל שלם מכותלי הר הבית, שמעיד לנו שהשכינה שורה על ההר.

ראיתי מי שכתב שאין יתרון לשרידים במתחם שבמערב, על פני המזרח והדרום, ותמה מדוע טיטוס לא כעס על שאר הדוכסים שהשאירו חלקים גם שם.⁶ אך דבריו אינם מדויקים, משום שהחלקים ששרדו בכותל המזרח ברובם אינם גובלים עם אזור הר הבית המקודש. גם שרידי החומה הדרומית רובם אינה חומה של ממש אלא רק שרידי אבנים, ורק בפניה הדרום מזרחית נשארה שארית של ממש מן החומה. זאת בעוד שבמערב נשאר הכותל בשלמות לגובה רב, והוא נמשך במלוא גבהו לאורך כ-400 מטר.

זיהוי ברור של הכותל המערבי עם כותל הר הבית, וקביעה שהוא הכותל ששרתה בו השכינה מצאנו בקינה שחיבר רבי אלעזר הקליר שחי בארץ בזמן הסמוך לכיבוש הערבי:

זכור אשר עשה צר בפנינים... על פתח הר הבית החל לבא ביד ארבעה ראשי טפסריו להחריבו, על צד מערבי לזכר השריד בו, וצד אחר כתלנו ולא רב ריבו.

5. ואכן מתיאורי המלחמות של יוסף בן מתתיהו נראה שהרומאים באו מצפון וממערב ולא משאר הכיוונים. יוסף בן מתתיהו (מלחמות תחילת ספר שישי) כותב שטיטוס הרס את כל המקדש והשאיר רק את שלושת המגדלים הגדולים של העיר וחומת המערב כדי שיכול להתפאר במה שהרס. אך ברור שבמציאות מתחם הר הבית לא נהרס כולו ובפרט חומת המערב. יתכן שההרס נעשה מאוחר כשיוסף כבר לא היה בארץ, ויוסף שמע שצד המערב הושאר מהטעם שאמרו במדרש שיוכל להתפאר במעשיו, וכיון שהוא לא היה עד ראייה בדבר לא דייק (יש משערים שהנוצרים הכניסו את הרס המקדש לתוך כתביו, כי יש "נבואה" מאותו האיש שהמקדש יחרב לחלוטין).

6. [הערת מערכת: ראה מאמרו של הרב אברהם כהנא המצוין לעיל].

ונראה שכתב כאן "החל לבא להחריבו", כי הוא מדבר על הביאה להחריב ולא דוקא על הכיבוש, וכפי שביארנו.

כמו כן, מלשונו: "על פתח הר הבית החל לבא" מובן שמה ששרד הוא כותל הר הבית ולא כותל ההיכל, שאם לא כן היה לו לכתוב 'על בית מקדשינו החל לבא', ומהמשך דבריו מובן ש"כתלנו" הנרמז במדרש שיר השירים שאינו חרב הוא החומה המערבית של הר הבית.⁷

ג. זיהוי 'הכותל המערבי' ככותל הר הבית במשך הדורות

האם השתמרה מסורת רציפה לאורך הדורות ביחס לכתלי הר הבית, או שמא חשבו שהכותל המערבי הוא כותל העזרה?

בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשון, המקבילה לתקופת הגאונים, נהגו עולי הרגל להקיף את חומת הר הבית תוך קריאת פסוקים שונים מול כל שער משערי ההר. מנהג זה על מקורותיו השונים נידון על ידי כמה חוקרים⁸ שהביאו את דברי הגאון בן מאיר (בר פלוגתא של הרס"ג. שנת ד'תרפא) האומר שהיו מתפללים "על שער הכהן ועל שערי מקדש ה'". וכן מצויה אגרת מר' שלמה ראש ישיבת גאון יעקב (אגרות א"י עמ' 86) הכותב שבאים מכל הארץ "לסובב שערי המקדש". גם באגרת ראשי עדת ירושלים (אגרות א"י עמ' 50) כתוב שהיהודים "הראו להם את מקום המקדש", והתנו את גילוי המקום לישמעאלים בכך שהיהודים "יתפללו על שעריו". ויש גם סידור ארץ ישראלי שבו מפורטות הלכות קריעת הבגדים על ראיית העזרה. בכל אותם המקורות שנכתבו על ידי רבנים חשובים לא מוזכרת אזהרה להיטהר ולחלוק נעלים למתקרב לשערי ההר, ומכאן שהיה פשוט להם שהכותל של המתחם הוא לכל היותר כותל הר הבית ולא כותל העזרה.⁹

7. לפני כן הוזכר במדרש שרבן יוחנן בן זכאי ביקש להשאיר את 'פילי מערבא' כמקום שממנו יוכלו לברוח ללוד, ומשמע שזהו כינוי לצד המערבי של העיר, ומזה למד הרב אברהם כהנא (מעלין בקדש לז עמ' 133) שכוונת המדרש לכך שהכותל ששרד הוא הכותל המערבי של חומת ירושלים. אך לענ"ד מדברי רבי אלעזר הקליר משמע להדיא שמדובר על כותל הר הבית. יתכן ש'פילי מערבא' אכן כולל גם את הצד המערבי של העיר, וגם הוא נשאר בחלקו, אבל מה שחשוב לנו במה שהשאיר פנגר הוא שריד בית המקדש הכותל המערבי.

8. עזרא פליישר בספר משאת משה (עמ' 300), ובמאמר של אלחנן ריינר (תרביץ תשמ"ז על שער הכהן) ועוד חוקרים.

9. פליישר סובר שכל סיבוב השערים היה סביב שערי ירושלים ולא סביב שערי הר הבית. ומבסס את סברתו זו על כך ששמות השערים בכל המקורות אינם השמות המוזכרים במשנה כשערי הר הבית. אך יש להעיר שבמדרין ירושלים מן הגניזה מוזכרים שערי חולדה, וכן מתבאר מהתוספת על מדרש שיר השירים שנביא לקמן שהיו מכנים את שערי הדרום גם שערי חולדה. ועוד שבנימין מטודילה מפרט את שערי העיר, ומנה רק ארבעה שערים, בעוד שבכל כתה"י מדובר על הרבה יותר שערים.

לעיל הזכרנו את מדרש שיר השירים על כך שהכותל המערבי לא חרב. במהדורות שבידינו יש תוספת "ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקדוש ברוך הוא", אך כמה חוקרים¹⁰ הוכיחו שאין זה לשון המדרש המקורית, והיא תוספת מאוחרת, שכנראה נוספה כהגהה וכהערת חיזוק בתקופה שהתפללו בשער כהן ושער חולדה, ונראה שכאילו ביקשו המוסיפים לומר – והראיה לכך שהוא לא יחרב היא שאנו מתפללים בשער כהן ושער חולדה, שאותם הם רואים כחלק משרידי המקדש¹¹. לכן נראה שמה שהוסיפו במדרש שיר השירים את שער כהן ושער חולדה הוא משום שהאמינו שקיום השבועה על הכותל המערבי הוא בהשארות השערים האלו, ולא דוקא בכותל המערב.

ואכן בהרבה כותבים מאותה תקופה ואילך אנו רואים שהכותל המערבי לא היה כינוי רק לכותל שבמערב אלא לכלל השרידים הקדומים שבחומות המתחם, וכולם כונו כותל מערבי על יסוד המדרש שהכותל הוא העדות שהקב"ה נשאר עמנו.

בתקופת הצלבנים אנו מוצאים תיאור של ר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן (אגרות א"י עמ' 55)¹²:

ובירושלים מגדל דוד, ובית מקדש ועזרה חדשים אצל כותל מערבי, ומרתף בנין שלמה המלך, ושערי רחמים, באר שהיו רוחצים בה הכהנים, וציון אבשלום.

הכינוי 'מרתף בנין שלמה המלך' לא ברור, מהו בניין שלמה? אך ראיתי שיש גורסים: 'אבל' במקום 'אצל', וכך צריך לפסק: "ובית מקדש ועזרה חדשים, אבל כותל מערבי ומרתף – בנין שלמה המלך"¹³.

לפי זה נראה ש'בית מקדש ועזרה חדשים' הם הרמה והכיפה, והדגיש שבניגוד למבנים המיוחדים הקרויים בית מקדש ועזרה בדרך מליצה רק כדי לרמז שהם בנויים על מקום המבנים הקדומים, כותל המערבי והמרתף שהוא חלק תת קרקעי ידוע במתחם אינו מחודש אלא הוא שריד המבנים הקדומים מימי שלמה המלך, והיינו שבהם מתקיים מה שנאמר בשיר השירים שהקב"ה עומד אחר "כותלנו".

ונלענ"ד שמה שלא הזכרו שמות שערי המשנה הוא משום שלא ידעו לזהותם, ואולי גם בחלק מהמקורות לא רצו להחליט שבדרום זה שערי חולדה כי אולי יש שם תוספת, וגם במערב לא רצו לכנות את שער קיפונוס בשמו הלועזי, ואולי זהו שער כהן שהודגש בכל המקורות בצורה מיוחדת.

10. הירשרמן בתרביץ נה (תשמ"ו עמ' 221). אלחנן ריינר בתרביץ (תשמ"ז עמ' 279).

11. ראה משה גיל 'ירושלים התקופה המוסלמית הקדומה' פרק חמישי עמ' 141.

12. מובא במעלין בקדש לא עמ' 94.

13. כ"כ בהר הבית שפר עמ' 297. נוסח זה יותר מובן, שכן לפיו המילה מרתף מכוונת למה שיש מתחת לקרקע באיזור שער וורן, שגם הוא היה מוכר והועבר במסורת שהוא מימי שלמה כפי שנראה להלן.

אין לומר שכוונתו לכותל אחר שהיה בזמנם ידוע בתוך המתחם ואחר כך נחרב, שאם כך הקב"ה לא קיים שבועתו שלא יחרב כותל מערבי. כמו כן, לא נראה שכוונתו לכותל שהיום הוא טמון תחת הרמה, או מכוסה בחיפוי של אבני המסגד,¹⁴ כי גם כך משמעות הדברים היא שהקב"ה לא קיים שבועתו שמשמעותה הפשוטה שישאר כותל גלוי שיהיה עדות להשראת השכינה ולגאולה, שהרי עדות שאינה גלויה וידועה אינה עדות. מלבד זאת, לא מסתבר שהיה שינוי משמעותי באזור הכיפה והרמה מימינו עד ימינו, שכן רבי פתחיה מרגנשבורג (מסעות א"י עמ' 54. שנת ד' תתק"מ) מתאר את הרמה כמקום מוגבה שעולים אליו בכ"ג מדרגות (לפנינו כתוב 'כג אמות', אך נראה פשוט שהכוונה למדרגות, והוא לא בדק את גובהם), והוא בדיוק מספר המדרגות שיש היום במערב, וכך גם בציור של ברנהרד (משנת ה' רמ"ו, המובא במעלין בקדש לו עמ' 29) נראה שהמתחם נראה אז כמו בימינו. ועוד שמאחר שלפניו היתה המסורת שכותל הר הבית הוא כותל מערבי, מסתבר שזו גם המסורת שהוא שמע, ואלה התכוון.

ר' בנימין מטודילה, שחי באותה תקופה (שנת ד' תתקכ"ט) כותב:

ושם טימפלן דומיני [=השם הנוצרי לכיפת הסלע] שהוא היה מקום המקדש, בנה עליו עומר בן אל כטאב כיפה גדולה ויפה עד מאד, ואין מכניסים שם שום צורה, ולא שום תמונה, אלא שבאים להתפלל תפלתם. ולפני אותו מקום כותל מערבי, אחד מהכתלים שהיו במקדש בקדש הקדשים, וקוראין אותו שער הרחמים, ולשם באים כל היהודים להתפלל לפני הכותל בעזרה.

יש שהבינו מדבריו שהיה איזה כותל פנימי הקרוי 'כותל מערבי' ו'שער הרחמים', וסבר שהוא כותל מכותלי קודש-הקדשים ולידו היו מתפללים. אך מלבד כל הקושיות שהקשיתי לעיל, אם כך נצטרך לומר שנכנסו להתפלל לידו כשהם טמאים, וזה מנוגד למסורת ההלכתית. ועוד שבכל כתבי היד שהבאתי לעיל המתארים את סיבוב השערים יש הדגשה מרובה על שער הרחמים שבו או כנגדו בהר הזיתים שבמזרח הסתיים סיבוב השערים, וברור מהם ששער הרחמים הוא מה שאנו קוראים היום שער הרחמים. ואם היו שני מקומות שער רחמים מסתבר שהיו מציינים שיש שני מקומות נפרדים הקרויים כך ועושים הבחנה ביניהם. לכן נראה לענ"ד שכל השרידים העתיקים בחומת המתחם נקראו בשם הכללי 'כותל מערבי' על שם זה ששרדו מזמן הבית, כמו הכותל המערבי שהובטח לו לשרוד, וגם הכותל המזרחי שליד שער הרחמים כונה כך. ובזה מובן מה שכתב **'אחד מהכתלים שהיו במקדש בקדש הקדשים'**, ולא אמר 'והוא הכותל המערבי של המקדש', משום שלא התכוון שלומר שהוא דוקא כותל המערב, אלא שבשער הרחמים נמצא עכ"פ אחד מהכתלים של המקדש, ורצה להדגיש בלשון 'קדש-הקדשים' את ההבדל בינו לבניין החדש (כיפת

14. [הערת מערכת: ראו מאמרו של הרב אברהם כהנא המצוין לעיל].

הסלע) שגם כן קרוי אצל כולם מקדש,¹⁵ אך כותל זה שלפניו מתפללים היה במקדש האמיתי, ולכן מכנהו "קדש הקדשים". ומה שכתב שהיו מתפללים לפני הכותל הזה שבעזרה, כוונתו ב'עזרה' למתחם הר הבית כולו.¹⁶

גם ר' יצחק חילו בספר שבילי ירושלים (בערך בשנת ה' צ"ג¹⁷) כותב:

בעוונותינו במקום הבית הקדוש בנוי עתה מסגד... בנו הכל מחדש, זולת הכותל המערבי אשר מול היכל עומר הנקרא שער הרחמים, והיהודים באים לשם להתפלל וכמ"ש כבר הנוסע (ר"ל ר' בנימין מטודילה).

מבואר כפי שכתבנו שגם שערי רחמים היו קרויים כותל מערבי.

כך רואים גם בליקוטים שהביא הב"ח (סי' תקסא) ששערי הרחמים הם בחלק מהחומה שנקראת כותל מערבי, וז"ל:

כשרואה שערי רחמים שהם בכותל מערבי הוא הכותל אשר בנה דוד המלך עליו השלום, צריך לומר פסוק זה (איכה ב, ט) טבעו בארץ שעריה.

במקורות נוספים אנו מוצאים התייחסות מיוחדת שבה ברורה הכוונה לכותל שבמערב. באיגרת רבי שמואל ברבי שמשון (אגרות א"י עמ' 78, ד' תתק"ע) מתאר את הליכתו המשותפת עם 'הכהן הגדול' הוא ר' יהונתן הכהן מלוניל לארץ ישראל ולירושלים, וכתב: "וניפול לפני שער שכנגדו מבחוץ מרוח לעין עיטם, הוא בית טבילה לכהנים. ושמה שער, שכנגדו בכותל מערבי ומיסוד הכותל, כעין אולם גדול אחד אשר ביסוד ההיכל". והוא מזכיר גם ש"מקום הארון עדיין קיים" וכוונתו בוודאי לכיפה.¹⁸

15. כבר ציין הרב ישראל אריאל (מעלין בקדש לז עמ' 62) לכמה מקורות בהם רואים שמבנה הכיפה מכונה 'מקדש', ומקום הר הבית - 'עזרה'. ולענ"ד המקורות הראשונים לכך הם ר' יעקב בן נתנאל ור' בנימין מטודילה. ויש להוסיף ולציין לדברי היעבץ במור וקציעה (סימן תקסא) המתאר כיצד נראית העיר והמקדש לאחר החורבן לפי מה ששמע "ירושלם הרים סביב לה, ובמזרחה ובדרומה יש עמק גדול ורחב ידים בינה ובין ההרים, לכן הבא אליה דרך שם, רואה את העיר תחלה, אחרי עברו את ההרים. אך בצפונה ובמערבה מישור לפנייה וההרים מכסים שם את העיר, אבל לא את המקדש שהוא בנוי לתלפיות, באופן שהבא מדרך צפון או ממערב, ששם הוא המדבר, בקרבו אל ההרים הסמוכים לעיר, רואה את בהמ"ק מפני גובה בנינו כמגדל בטרם יראה את ירושלם... וכך קראתי בדברי כותבי המדינות והמקומות". מבואר שמכנה את בניין הכיפה הגבוה בשם 'בית המקדש', והוא הבין שמבנה הכיפה היה גם בזמן המשנה, וזה כמובן אינו נכון, אך אין בזה נפק"מ לעצם העניין שפשוט לו שהכיפה היא בית המקדש.

16. כמבואר בתחילת ההערה הקודמת.

17. ראה מה שכתב גרשם שלום (ציון ו תרצ"ד עמ' לט) על ספר זה. לדעתו הוא מזויף.

18. הרב קורן (מעלין בקדש גליון ל עמ' 105) פירש שהם הגיעו לשער וורן, שהוא השער אשר ביסודות הכותל המערבי, וממנו נמשך אולם בעומק 27 מטר פנימה שאפשר לראותו כנמשך כנגד ההיכל,

המסורת על הכותל המערבי נזכרת למעשה גם בדברי הרא"ש. במשנה (מידות ב, ג) הוזכר ששערי הר הבית הם ברוחב עשר אמות ובגובה עשרים אמה, אך הרא"ש בפירושו למשנה במידות (א, ג) כותב ששער קיפונוס היה ראש השערים, אך "קטן היה זה השער". מנין לרא"ש דבר זה? מסתבר שכתב זאת על פי מה ששמע מתיאורי נוסעים שהיו במקום וראו את שער השלשלת שמתחסים אליו כראש השערים והוא שער קיפונוס, וראו שהוא קטן מגודל זה. ובטעם הדבר אפשר שהדבר נובע מזה ששער זה לא שימש לכניסה לסתם אנשים, אלא רק לאנשים החשובים שנכנסו לעמוד על גג הסטווים.

גם הכפתור-ופרח (בפ"ו) מזכיר את קיומו של הכותל המערבי של המתחם ומתייחס אליו ככותל הר הבית, וציין גם שרואים בו את שער קיפונוס שבמערב. (ומסתבר שכוונתו לשער השלשלת, כפי שציניתי לעיל שהוא שער העומד גלוי ופתוח למי שמתקרב אליו מימי קדם). אמנם הכו"פ לא ראה צורך להזכיר את הכותל המערבי כשריד המיוחד של בית המקדש, ומסתבר שגם הוא הבין את המדרשים על הכותל המערבי שלא חרב כמוסבים על כותל זה במיוחד, אלא שהוא לא פירש זאת להדיא, כפי שלא פירש גם את מה שהיה ידוע לכל שמבנה הכיפה הוא על מקום המקדש הקדום, ומסורת מסוג כזה הידועות לכולם לא ראה צורך לפרש.¹⁹

ומכיון שכתב שהאולם הוא ביסוד ההיכל ולא יסוד העזרה הסיק הרב קורן שהם סברו שכותל מערבי הוא כותל העזרה, ומה שמעבר לו הוא ההיכל, והוא בניגוד למסורת הנ"ל. אך לפי הפירוש של הרב קורן לא מובן מדוע לא חששו שהם עומדים כבר בתוך הר הבית, שגם אם היו טהורים הלא הדבר מצריך הכנות של חליצת מנעל שלא הוזכרה בדבריהם. ועוד שמכותל העזרה להיכל יש רק י"א אמה, והעומד בפתח האולם רואה שהאולם ארוך הרבה יותר מ"א אמה. לכן מסתבר שגם הם הבינו ככל הקדמונים שהוא כותל הר הבית, ובכל זאת סברו שהאולם הנמשך מגיע עד להיכל בגלל אורכו הגדול, ולפי זה מובן שלא חששו לעמוד בפתח אותו שער, על יסוד המסורת שכותל זה הוא כותל מערבי של הר הבית.

19. לענ"ד אין ספק שהכפתור-ופרח סומך על מסורת הכיפה, כי ידוע שלפניו זו היתה המסורת, והוא מפרט את דין הקריעה כשרואים את המקדש כשידוע שלצורך קיומה צריך לדעת מהו המקדש, ולא יתכן שיעסוק בכל זה מבלי שיזכיר את עיקר העיקרים שיש מסורת של זיהוי שהוא מפקפק בה, אלא ודאי לא הזכירה כי המסורת פשוטה וידועה ולא ראה צורך לכותבה. ועוד ראייה לכך, הכו"פ כותב "צריכין אנו לדעת גדר וגבול מקום האסור וחייב ליכנס היום שם בבית הקדוש". ומסיק שמה שאסור היום הוא אך ורק השכ"ב על קל"ה שבפנים, וממה שלא הוצרך להוסיף הבהרה איך נזהה את השכ"ב על קל"ה, משמע שלא ראה בכך צורך לאור המסורת, שההלכה למעשה העולה מדבריו ברורה שכן נוכל לשער היכן הם לפי תחום הכיפה והרמה שאנו רואים היום.

ומה שכתב הכפתור-ופרח בתחילת דבריו שאין לנו לקרב מפתח הר הבית ולפנים "כי משם והלאה הוא מחנה לוי", כונתו להזהיר שלא להיכנס ללא טבילה וכדין מחנה לוי שעליו הוא מדבר שם. ומה שכתב ששער שושן הוא כשמחלקים את הכותל לשלשה חלקים והוא "בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי", יש לומר שכוונתו לקרן מזרחי דרומי של אותו שליש הראשון שמימין העומד מול המתחם – דהיינו במקום שבו רואים היום מגרעת של החומה – 280 מטר מהדרום, ששם רואים

כך רואים גם אצל תלמיד הרמב"ן (מובא בסוף ספר כפתור ופרח בהוצאת המכון ללימוד מצוות הארץ ח"ב עמ' תמו) שגם הוא חי בתקופתו (מעט לפניו) ופשוט לו שהמתחם שלפנינו תואם לתחום החמש מאות אמה על חמש מאות אמה (יש בדבריו ט"ס במקום חמש מאות כתוב שלש מאות), וכתב "י"א כי אותם האבנים מבנין עזרא", ומסתבר שכוונתו לכלל אבני הבניין שנראים בו חלקים מתקופות שונות, (וסבר שכותל המערבי הנראה קדום יותר הוא מימי שלמה המלך, כמבואר להלן, ויש חלקים אחרים קדומים מימי עזרא).

הכותל המערבי כשריד המקדש מוזכר להדיא אצל רבי עובדיה מברטנורא (שנת ה' רמ"ח. אגרות א"י עמ' 135):

וכותל מערבי אשר הוא קיים עדיין, רצוני לומר חלק ממנו, אבניו הן גדולות מאוד ועבות, לא ראיתי כגודל האבנים ההן בשום בנין קדמון.

וכן אנו מוצאים את כותל המערבי אצל ר' משה בסאולה (רפ"ב. מסעות א"י עמ' 147):

כתל מערבי שנשאר אינו כל רוח מערבית, רק חתיכה אחת ארכה מ' או נ' אמות, ועד חצי גבהו מימי שלמה, שהאבנים ניכרות בגודלן וביושן, ומחציו ולמעלה בנין חדש.

ונראה שפשוט היה לכולם שהוא כותל הר הבית מדלא הזכירו שיש בעיה כלשהיא להתקרב אליו,²⁰ ואנו רואים שהחשיבו כותל זה מימי שלמה המלך, והשאר יותר מאוחר, והתייחסו לחלק שהיה גלוי מצפון לשער ברקלי, שאורכו כנ' אמה, ומדגישים שהוא רק חלק מכותל הר הבית הגדול. משמע להדיא שכוונתם לכותל שאנו מכירים, והאמינו שבו מתקיימת

בציור של ברנהרד אבני גזית שכיסו את החומה, והכפתור ופרח סבר שהם מכסים את השער (או כדברי הרב ישראל אריאל במעלין בקדש גליון לו עיי"ש). ומה שכתב שהוא כמטחוי קשת משער הרחמים ראה ערכין טז ע"א שמרחק של קשת הוא 40 או 50 אמה.

20. הברטנורא כותב גם "פעמים רבות רצו הישמעלים להכניס שם יהודים חרשי עץ וצורפים לעשות שם בחרושת עץ וכל מלאכה, נמנעים היהודים להכנס מפני הטומאה". מסתבר שהוא משום שהגויים המבקשים את כניסתם רצו שיתקנו את הבנין המפואר של כיפת הסלע, וזה ודאי אי אפשר לעשות למי שאינו אנוס מפני הטומאה. וזו גם כוונת רבי ישראל מפירושא שחי בימיו וכתב (אגרות א"י עמ' 172) "ואין שום אדם נכנס מצד האיסור, ובלאו הכי הישמעאלים אינם מניחים להתקרב". כוונתו שאמרו לאנשים שגם אם יתירו לכם להכנס לצורך העבודות אל תכנסו כדי שלא יבואו להכנס בלי הגבלה למקום הכיפה, ובלאו הכי הישמעאלים בדרך כלל לא מניחים להתקרב, אך אין כאן פסק הלכה של איסור להכנס לאחר טבילה למקום המרוחק מהכיפה כי אף אחד לא הרשה להם להכנס סתם כך למקום, והשאלה היתה לאלו שנכנסים לעשות תיקונים. יש להוכיח שלא היה מנהג ידוע וקבוע כפסק הלכה לאיסור כל כניסה מהרדב"ז שחי אחריהם, ואז הרשו לפעמים ליהודים להכנס קצת להתבונן מהעליות (אבל ללא רשות נאסר להם בתוקף, ואף נשפטו על כך), ומזה רואים שלא נמנעו האנשים להכנס למתחם "מחמת האיסור", וגם הרדב"ז הצדיק את מנהגם. וראה מה שכתב בזה הרב אליאש במעלין בקדש לז עמ' 97.

השבועה, והזכירו את המושג כותל מערבי כדבר הידוע לכל קורא, בגלל האמונה הידועה שכותל מערבי לא חרב. ונראה שבערך מאותה תקופה ידוע לנו גם על כך שבאים להתפלל בו כפי שציין הרב טיקוצ'ינסקי (עיר הקדש והמקדש ח"ג עמ' רי) שמשנת רע"ח והלאה מזכירים כל סופרי דברי הימים את הכותל המערבי למקום התפלה, וזאת בעקבות המציאות שהשלטון הטורקי (שכבש את הארץ בשנת תע"ז) איפשר להם להתפלל במקום זה.

בשו"ת רדב"ז (ח"ב סי' תרמח) דן על מי שהכריחוהו להיכנס לפני ולפנים, ובשעה שהגיע זמן תפילה הוא עומד "בין כותל מערבי ובית קדש הקדשים", לאיזה צד יתפלל, והשיב:

תשובה. דרוש וקבל שכר יש בתשובה זו [=כי ודאי לא יניחוהו להתפלל. ע.א.]. מ"מ דעתי הוא שיהפוך פניו אל קדש הקדשים ככל שאר המתפללים, כי אף על פי שאמרו לא זה שכינה מכותל מערבי, ראש הכותל [=כלומר מה שהוסיפו עליו הישמעאלים. ע.א.] גבוה כמה אמות, נמצא שהיא חולקת רשות לעצמה, ואף על פי שיהיו אחוריו אל הכותל לית לן בה. ומקום בית קדש הקדשים אפילו בחרבנו בקדושתו הוא עומד. ותו דהא אמרינן נמי שכינה בכל מקום. ותו דלא אוכל לצייר שתהיה השכינה מצויה בזמן הזה בכותל מערבי בין טומאת העכו"ם, ומה שארז"ל לא זה שכינה מכותל מערבי דומה למה שאמרו שכינה במערב רוצה לומר במערבו של עולם, וצד מערב נקרא כותל מערבי. ומה שאמרו ז"ל לפיכך לא חרב כותל מערבי כדאיתא במדרש שיר השירים על פסוק הנה זה עומד אחר כתלנו לפי שכותלי בית המקדש מכוון כנגד עולם העליון וכותל מערבי מכוון כנגד השכינה, ולכן לא חרב עד היום הזה.

תדע שגם בזמן שב"ה קיים השכינה במערב היתה ואפ"ה מי שהיה עומד בבית החילפות אחורי קדש הקדשים בי"א אמה שבין כותל מערבי לאחורי קדש הקדשים היה צריך להפוך פניו אל קדש הקדשים ואחוריו אל כותל מערבי השתא נמי לא שנא, ויתפלל לצד שמתפללים כל ישראל כיון שהוא גבוה הרבה אין לחוש ואפי' בזמן הזה שהבית ביד עכו"ם.

ונראה שמדבר על כותל מערבי הידוע שחלקו העליון הוא תוספת של ישמעאלים. ולכאורה ממה שכתב שהעומד בבית החילפות נמצא בין 'כותל מערבי' לאחורי קודש-הקדשים נראה שסבר ש'כותל מערבי' הוא כותל העזרה. אך לפי זה יש לתמוה איך העלה על דעתו לומר שהכותל המערבי המרוחק מהכיפה 80 מטר הוא כותל העזרה. ובדוחק י"ל שכתב תשובה זו לפני שהגיע למקום בעצמו, וניזון משמועות. אך יותר נלענ"ד שנקט "מי שעומד בבית החילפות" כי יש קושי להתפלל במקום פתוח, ולכן צייר את האופן שהוא בתוך בית החילפות שאפשר להתפלל כך ללא הפרעה, ואין ללמוד מזה שחשב שגם השואל מדבר על כך שהוא עומד במקום שהיה בית החילפות, אלא שהשאלה היתה מה הדין אם יעמוד

במקום כלשהוא בין כותל מערבי של הר הבית לקדש הקדשים שבו יאפשרו לו להתפלל, וכבר העיר בתחילה שלא הגיוני שיאפשרו לו כי זה אינו מקום סגור.²¹

ג. הכותל המערבי כשריד חומת ההר מימי בית ראשון

על פי דרכנו למדנו, שהמסורת על מקומו של הכותל המערבי היא שכותל זה מבטא את השראת השכינה שאינה זזה ממקום המקדש לעולם, ויסודה של מסורת זו בשבועת ה' לדוד. לפי זה ברור שאותו כותל היה בנוי כבר בימי דוד המלך בבית ראשון. וכן מבואר בליקוטים שהביא הב"ח ובדברי ר' משה בסאולה שיתייחסו לכתלים ששרדו במזרח בשער רחמים, ובמערב בכותל המערבי ככתלים מבית ראשון.

למסורת זו יש להביא תימוכין מהאבנים הענקיות שנמצאו ביסוד הכותל המערבי ליד שער וורן. הגדולה שבהם באורך 13 מטר ובגובה 3.20 מטר. עוביה אינו ידוע אך מאופן הבנייה במקומות אחרים של החומה נראה שהוא לפחות חצי מעובי הכותל דהיינו 2.30 מטר, ואם כן היא שוקלת לפחות כ-240 טון בעוד שלפי הרומאי ויטרביוס הרומאים בימי בית שני לא יכלו להזיז אבן שמשקלה מעל 50 טון²², לכן נראה שהיא הונחה על ידי בונה קדום שהיו ידועות לו טכניקות מיוחדות²³. כמובן שהאבנים האלו מזכירות לנו מה שנאמר אצל שלמה (מלכים א פרק ה, לא): "ויצו המלך ויסיעו אבנים גדולות אבנים יקרות ליסוד הבית אבני גזית". הפסוק מדגיש את היחוד העיקרי של האבנים שהן גדולות יותר מכל מה שמקובל (וראה בערכין י ע"ב על מעלה פלאית של כלים מבית ראשון כשהכתוב משתבח בחומר שממנו הם עשוים, שבבית שני לא נמצאו אומנים שיכלו לעשות כלים כאלו). אין לתרץ את הקושי בהזזתן בהשערה שאלו אבנים שהוזזו מהכותל המקורי שהיה פנימי יותר, כי גם הזזה של מטר של אבן כזו היא מבצע אדיר שלא היה ביכולתם של הבנאים בסוף ימי בית שני לעשותו. לכן מסתבר שאבנים אלו נחצבו והוצבו כחלק מהכותל בזמן דוד ושלמה

21. דעתו של הרדב"ז בעניין זיהוי הכותל המערבי בתשובתו הידועה (ב, תרצא) נידונה בהרחבה במעלין בקודש גיליונות ל-לא. וראה שם דעתו של הרב קורן שסבר שלדעת הרדב"ז הכותל המערבי מתלכד עם כותל העזרה, וכתבתי שם להשיג על דבריו, ויש עמדי עוד דברים לבאר את דברי הרדב"ז, ואיכמ"ל. ומכל מקום, אף לדעת הרב קורן אין ספק שהרדב"ז סבר שהכותל המערבי הוא כותל הר הבית ורק שלדעתו בחלקו הפנימי הוא משמש גם ככותל העזרה.

22. במאמר של טוביה שגיב (באתר שלו) 'הר הבית חמש מאות' הביא בהערה 78 שבספר של ויטרביוס ('על אודות האדריכלות' – ספר עשירי ב 13) שחי בשלהי בית שני, ציין כשיא הזזת אבן של 50 טון. החישוב של 240 טון הוא במידה ועוביה הוא חצי הכותל הקיים, אך יש הטוענים שעוביה הוא ככל הכותל, וא"כ משקלה 480 טון.

23. בבעל-בק שבלבנון נמצאו אבנים גדולות עוד יותר. גם שם יש חוקרים שאומרים שכנראה הם מאיזו תרבות קדומה שהיתה להם יכולת להזיז אבנים כאלו, ולא מהרומאים, ובאמת מפורש בכתובים שבוני המקדש באו מאזור לבנון.

שידעו טכניקות מיוחדות להזזת אבנים גדולות, ודווקא בגלל יחודן המפליא כל רואה נבחרו להראות בהם את קיום השבועה לדוד שלא תזוז השכינה מהבית.

אמנם לכאורה הדברים אינם תואמים את המקובל בקרב כמה חוקרים על סגנון הבנייה של הכותל המערבי. כידוע, בכותל המזרחי של הר הבית, 32 מטר מהפינה הדרום-מזרחית יש תפר. החל מתפר זה עד הפינה לדרום, וכן בהמשך כמעט לכל אורך דרום המתחם, וכן לאורך הכותל המערבי ישנן אבנים גדולות המסותתות בצורה יחודית (סיתות מסגרת) המכונה בפי החוקרים "סיתות הרודיאני". המתבונן על התפר הנ"ל רואה מיד שהחלק שמצפון לתפר נבנה בשלב מוקדם יותר, כי האבנים שמדרום הותאמו לבלטיות מהבניין של מה שנבנה מצפונם. לכן הגיעו כמה חוקרים למסקנה שמאותו התפר דרומה, וכן הכותל הדרומי והכותל המערבי הממשיכים את אותו סגנון בנייה בצורה חלקה, ללא תפרים, נבנו בתקופה מאוחרת יותר, בזמן הורדוס. ואילו הכותל המזרחי, מהתפר וצפונה, נבנה קודם לכן (בתקופה החשמונאית). ומכאן שגם הכותל המערבי נבנה בתקופה מאוחרת ואינו מבית ראשון.

ר' אשר גרוסברג (תחומין טז, אוצר המקדש עמ' 328) יוצא מנקודת הנחה זו שכותל המערב כולו בנוי על ידי הורדוס, והוסיף שאין לומר שעכ"פ הכותל המערבי המאוחר נבנה על מקומו של הכותל המקודש שציין את גבול 500 האמה, כי הלא מתחת להר הבית היו חללים מחשש לטומאה, ולצורך זה נבנו קמורונות, והקמורונות הוצרכו להישען על כותל חזק, ולא הגיוני שהורדוס יהרוס את כל הבניין הזה עם הקמורונות, וכפי שנראה שמטעם זה גם לא הוזז ממקומו כותל המזרח, ולכן הוא מסיק שהכותל המקודש היה יותר פנימה.

אמנם לשאלתו זו לענ"ד היה אפשר לענות בפשיטות שהורדוס ראה צורך להרוס כדברי הגמרא שחזא בי תיוהא, כלומר פגמים שהצריכו בניין חדש, ונאמר שהיו יותר פגמים בחומה המערבית מאשר במזרחית, ולכן הוצרך לעוקרה. אך באמת כל הקושייה נעקרת מתחילתה כי הנחת היסוד לא הוכחה, דהיינו שכלל לא ברור שהכותל המערבי בנוי בסגנון בניה של הורדוס, ואינו כותל קדום יותר, וכאמור יש גם ראיה לכך שבאמת הוא קדום יותר. מצינו סגנון בנייה דומה עם אותו סיתות שוליים ב'ארמון טוביה' שבעבר הירדן, והוא מיוחס לתקופת החשמונאים, ויתכן שכך בנו עוד הרבה לפני כן.²⁴ אמנם ברור מתוך כתבי יוסף בן מתתיהו שהורדוס הרחיב את הר הבית עד שנעשה פי שניים ממה שהיה, אך הוא לא מזכיר

24. על ענין זה עמד פרופ' מיכלסון באתר אמת הארץ (מאמר המשך פרק 162.2) אלא שהוא מציין את המבנה הקרוי 'ארמון אחאב' בסבסטיה ששומרון, כדומה לכותל, בעוד ששם לא מדובר בסגנון הרודיאני אלא בסגנון הדומה לאבנים שליד שער הרחמים, הבנויות בשיטת ראש ופתין (אבן אחת לאורך ולידה אבן שאורכה הונח כלפי פנים ורוחבה הקטן יותר כלפי חוץ. סגנון זה מיוחס לימי בית ראשון). מה שדומה לסגנון הרודיאני הוא ארמון טוביה (ראה אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל בערך 'עראק אל אמיר' ובערך שומרון. שמעתי מר' אשר גרוסברג).

כל הרחבה במערב, וגם מתיאורי הכיבוש הרומאי שכתב נראה שלא הוצרכו לעבור במערב על שתי חומות, אלא היתה שם חומה אחת בלבד. מסתבר אם כן שהכותל המערבי שמצפון לשער ברקלי הוא אכן קדום, והורדוס השלים והוסיף כתלים כשהוא מדמה את סגנון בנייתם לאותו סגנון בנייה קדום שהיה לפניו, ולכן לא מוצאים סגנון 'הרודיאני' כזה במקומות אחרים שהוא בנה.²⁵

אמנם מכיוון שידוע לנו לפי התפר הדרום-מזרחי שדרום הר הבית הוא הרחבה לאחר ימי החשמונאים, ומסתבר שהכותל הדרומי נבנה על ידי הורדוס או מעט אחריו, אם מה שמצפון לשער ברקלי קדום לבנייה זו עלינו למצוא בחומה המערבית תפר מקביל לזה שבחומה המזרחית, ולכאורה זאת לא מצאנו. אך אין זו ראייה. קיומו של תפר בנייה אמנם מוכיח על פערי זמנים בבנייה, אך אי-קיומו אינו הוכחה לכאן או לכאן, כי אפשר שלפי גודל חשיבות המקום השקיעו הבונים מאמצים לבנות את הכתלים בצורה יפה שלא תהיה ניכרת. ועוד יש להעיר שבאיזור שער ברקלי (תחת שער המוגרבים) ישנו בית שער הצמוד לחומה לכל גובהה, וייתכן ששם למעשה קיים התפר בחומה המערבית שמוסתר מאחורי בית השער.

למעשה ישנה הוכחה חזקה שהכותל המערבי בחלקו שמצפון לשער ברקלי קדום יותר מאשר חלקו שמדרום לשער. הוכחה זו כבר צויינה בעבר על ידי וורן (בספרו על ירושלים עמ' 109, מובא במאמר המשך של מיכלסון פרק 16.2.2), ויש להתפלא על כך שהתעלמו ממנה. וורן מצא שמדרום לשער ברקלי רק האבנים שמעל הרחוב ההרודיאני מסותתות יפה, בעוד שאלו שמתחת למפלס הרחוב הם בעלות בליטות גסות, לעומת זאת מצפון לשער ברקלי כל האבנים, גם אלו שמתחת לפני הרחוב, מסותתות בבליטות חלקות ועדינות עד היסוד. מתחת לשער ברקלי נמצא גם קיר מסיבי ניצב לשער העומד מתחת לריצוף של הרחוב, ונראה שקיר זה היה צפוונו של המעלה אל שער ברקלי, וגם קיר זה מסותת בצפוונו בסיתות עדין למרות שהוא נמצא מתחת למפלס הריצוף (דרומו של קיר זה לא נמצא), וכל זה מוכיח לדעת וורן שהחלק שמצפון לשער ברקלי נבנה בזמן קדום כשהעמק היה גלוי, ולכן סיתתו שם את האבנים בצורה יפה עד היסוד, בעוד שמדרום לשער ברקלי נבנה רק לאחר שהעמק נסתם, ולכן לא ראו צורך לסתת יפה את החלק שמתחת לפני הקרקע. ממצא

25. אמנם יש סגנון דומה במערת המכפלה, אך לא ברור שחומת מערת המכפלה נבנתה על ידי הורדוס. מפעל בנייה כזה לא הוזכר בתוך תיאורי הבניינים שבנה. ועכ"פ גם שם יתכן שהוא חיקוי לבנין הר הבית. פרופ' מיכלסון מציין שיש כמה מבנים קדומים שבהם אפשר לראות שילוב של אבנים ב"סגנון הרודיאני" עם אבנים קדומות בסגנון אחר למרות שנראה מצורת הנחת האבנים שכולן נבנו בפרק אחד, ויש הוכחות שהבנייה באותם מקומות נעשתה עוד לפני ימי הורדוס. כך רואים במגדל דוד שמצאו בו שרידים של יוונים, ובמבצר שבצפון מזרח המתחם של הר הבית, וכן במצודת ציון. גם בכותל המערבי עצמו מדרום לשער וורן יש אבנים מסותתות בסיתות בולט בצד כאלו שבולטות בסיתות שטוח. על כן ברור שהסגנון ההרודיאני לא מוכיח בנייה מימי הורדוס.

זה מחזק את ההנחה שהכותל המערבי שמצפון לשער ברקלי קדום ובנייתו נעשתה עוד בימי בית ראשון.²⁶

ראיה נוספת לקדמות הכותל המערבי יש להביא ממה שכתבו החוקרים (מובא באוצר ירושלים עמ' 306), שהוא דבר ניכר לעין, שהכותל הדרומי קטע את מהלכה של תעלת ניקוז קדומה שעברה בעמק (עמק חרוץ) ורואים את יציאתה 30 מטר מזרחית לפינת חומת המתחם הדרום-מערבית. התעלה בתוואי הנוכחי שלה מגיעה לקרבת שער ברקלי מכיוון צפון-מערב, ובמקום להיכנס למתחם באותו כיוון כהמשך הטבעי לעמק, היא עושה שם תפנית דרומה וממשיכה במקביל לכותל המערבי. שינוי התואי של התעלה מוכיח לדעת החוקרים שמה שהתווסף משער ברקלי דרומה הוא מאוחר, ולכן לאחר שהוסיפו את מה שמדרום לשער ברקלי היא הועברה אל מחוץ למתחם.

ההבחנה בין החלק שמדרום לשער ברקלי לחלק שמצפוןו תואמת לדברי ר' משה בסאולה שכשתיאר את הכותל המקודש כתב שהוא רק 25 מטר (50 אמה) למרות שמסתבר שראה את המשכו לכיוון הכותל הדרומי (בעוד 86 מטר).²⁷ ונראה מדבריו שייחסו את הקדושה רק לחלק מהכותל שמצפון לשער ברקלי, וצריך להבין מדוע?

נראה שכך הסיקו כבר בזמנו ממסורת הכיפה, שהיא מציינת את מקום ההיכל, כי הבינו שמה שמדרום לשער נראה כמרוחק מדאי מהכיפה, ולכן ייחסו את הקדושה רק למה שקרוב יותר לכיפה, והוא מצפון לשער ברקלי.

נמצא שדברי ר' משה בסאולה מהווים יסוד לקביעה שיש לה השלכה הלכתית רבה למעשה שאין כל סתירה בין מסורת הכותל המערבי ככותל הר הבית למסורת שהכיפה היא מקום ההיכל. ואכן לענ"ד אפשר להראות ששתי המסורות תואמות הן לדברי חז"ל, והן לטופוגרפיה ולתיאורי יוסף בן מתתיהו בצורה מפליאה ומדויקת במיוחד כשנוקטים שגודל האמה הוא בין 51 ל-52 ס"מ²⁸, ובעז"ה נבאר דברים אלו בעתיד.

לפי האמור הכותל המקודש לא נהרס על ידי הורדוס. הקב"ה נשבע שלא יחרב כותל המערב לעולם, והשימור הנפלא של שריד זה דומה לשימור הפלאי של עם ישראל במשך

26. ראה גם בחצרות בית ה' עמ' 75 שבחלקים הדרומיים של החומות אנו מוצאים סיתות שוליים לא מדויק בניגוד לחלקים צפוניים.

27. מקום זה נחקר לפני 200 שנה על ידי רובניסון שעל שמו קרויה קשת רובינסון. לפי המובא מדבריו ב'ויקפדיה' הוא מתאר, שכאשר הגיע למקום לפני 200 שנה הוא היה גלוי והיה שם שדה בצלים ולא היו שם שרידי מבנים, כך שלא ניתן היה לטעות בדבר.

28. גודל אמה זו מתאים למציאות של ששה טפחים כפי שכל אחד יכל לראות, וכן נמצא מוט מדידה קדום התואם למידה של אמה 51.8 ס"מ כמובא בנספחים לתולדת מלחמת היהודים (בתרגום אולמן עמ' 641), ואיכמ"ל.

כל שנות גלותו הארוכה, ולכן אמרו על זה בזוהר ש'הוא ראש אמנה', ואנו בטוחים ומאמינים שכשם שנשמר עד עתה כן נזכה לראות בבנין שלם במהרה.²⁹

ד. סיכום

א. הביטוי להשראת השכינה שלא זזה ממקומה הוא בכותל המערבי שהקב"ה נשבע לדוד המלך שלא יחרב, והוא מעיד על השגחתו התמידית של הקב"ה.

ב. לפי מדרש איכה, הכותל שלא חרב הוא כותל הר הבית. כך הבין ר"א הקליר, ועל פי זה הועבר במסורת וכך הבינו כולם שהוא כותל מתחם הר הבית במערב. ואמנם לא יתכן שיש כותל אחר שעליו היתה השבועה שכיון שהוא אינו גלוי אין כאן עדות.

ג. לפי המדרשים כותל זה נבנה כבר בבית ראשון ועליו נשבע ה' לדוד שלא יחרב לעולם. יש תימוכין למסורת זו מגודל האבנים שנמצאו בו, שאי אפשר היה להזיז אבנים כאלו בסוף ימי בית שני.

ד. ההבדלים בין מה שמתחת לרחוב ההרודיאני מצפון לשער ברקלי לדרומו, ושינוי תוואי תעלת הניקוז שבעבר נכנסה לתחום הר הבית באיזור שער ברקלי, מוכיחים שהחלק הקדום של הכותל המערבי שעליו נאמרה מסורת זו הוא מצפון לשער ברקלי.

ה. הקביעה שהחלק המקודש הוא מצפון לשער ברקלי נמצאת כבר אצל ר' משה בסואלה, וכנראה בזמנו קבעו כך על סמך מסורת הכיפה. דבריו מהוים יסוד לקביעה שאין כל סתירה בין מסורת הכיפה למסורת הכותל המערבי ככותל הר הבית, והן משלימות זו את זו. ואכן שתי המסורות תואמות לדברי חז"ל ולטופוגרפיה בצורה מדויקת להפליא, ועוד חזון למועד לברר זאת בהרחבה.

29. פרופ' מיכלסון סובר שאמנם הכותל המערבי יסודו בימי שלמה המלך בגלל ההוכחות המצוינות למעלה (למדתי אותם מתוך דבריו), אך לשיטתו כבר שלמה המלך עשה זאת כחלק מתוכניתו להרחבת הר הבית. את חידושו זה נזקק לומר משום שסבר שה-500 על 500 אמה של שטח הר הבית חייב להיות ריבוע מדויק (אם כי לדעתו חלק נבנה באמה של 48 וחלק באמה של 52). אך דבר זה אינו מתאים למסורת הקיימת על הכותל המערבי שקדושתו אינה זזה ממקומה. לענ"ד כבר ביסודו לא היה הר הבית המקודש בצורת ריבוע מדויק, ויש לדקדק כך מלשון המשנה המסיימת לאחר הקביעה שהר הבית 500 על 500 בכך ש"רובו מן הדרום", בלי לנקוב במידה מדויקת של אמות. מסתבר שלא צוינו מספר אמות מדויקות כדי ללמדנו שאין הכוונה לריבוע מדויק, אלא שה-500 אמה האלו צריכות להיות מותאמות לטופוגרפיה של ההר שרובו מן הדרום וכו', ולכן אין סתירה בין מסורת הכיפה למסורת הכותל המערבי. ובעתיד ארחיב בע"ה בעניין זה.